

A jogellenes magatartásból eredő államfelelősség kodifikációjának története

I. BEVEZETÉS

Az egységes állameszme, majd valamivel később az abszolutizmus térhódításával és az egységes államszervezet kialakításával a modern államok *egyrészt* felelőssé váltak a szerveik által elkövetett nemzetközi jogsértésekért, *másrészt* pedig kizárólagosan gyakorolták a polgáraik személyi és vagyoni jogainak külföldön való védelmét, döntően a XX. század közepéig. Ez valójában azzal a gyakorlati következménnyel járt, hogy az addig tipikusan alkalmazott ún. magánrepresszáliák intézményét maguk az államok szorították vissza tudatosan. Ez már egybecsengett a sokáig nemesi-rendi partikularizmus által meghatározott, alapvetően széttagolt hatalmi berendezkedés helyébe lépő központosított és abszolút monarchák által uralt egységes államszervezet érdekeivel, amelyek területükön és alattvalóikkal szemben szinte korlátlan hatalmat élveztek, és amelyet feltétlenül gyakorolni kívántak. Ennek eredményeként akkoriban az államok joghatósága alá tartozó magánszemélyek személyi és vagyoni jogait érintő (jogellenes) sérelem képezte a felelősség kizárólagos területét és értelmezési körét. A védelemre minden alattvalónak joga volt, ami egyben inherens módon az állam deklarált kötelezettségét jelentette. Azaz az alattvaló védelme egy másik állam területén – ha még az államok hatókörétől független jogviszonyba is került az alattvaló (pl. egy kereskedelmi szerződés folytán került kapcsolatba egy másik állammal) – valójában az állampolgárság vagy a honosság szerinti állam számára fennálló kötelezettségként volt felfogható.

Ebből természetesen az következik, hogy a nemzetközi jogi felelősség eseteit „nem lehet a belső állami jogrendszerekben évezredes fejlődés során kikristályosodott jogelvek és módszerek segítségével tisztázni”,^[1] hiszen a viták békés, felelősségi formulák bírósági úton történő rendezésére a nemzetközi jogban eleve kevés esély mutatkozott, illetve a nemzetközi jog sajátosságai miatt a felelősség fogalma kevésbé volt rokonítható a belső jogi fogalmakkal. Érzékelhető tehát, hogy az államfelelősség nemzetközi szerződésben való rögzítésére vonatkozó igény már idejekorán megmutatkozott, ennek megvalósítása azonban sokáig utópisztikus gondolatnak tűnt.

[*] Jelen tanulmány a szerzőnek a véglegesen 2012 februárjában elkészült, és 2012 folyamán megvédésre kerülő doktori értekezésének egyes részeit öleli fel.

[1] Vö.: Kertész, 1938, 15.

II. A NEHÉZSÉGEK „EREDŐJE”

A felelősség kérdését illetően a felelősség-kanalizáció, azaz a felelős fél megnevezése és a felelősségi formula posztulálása volt a problémakör neuralgikus pontja, hiszen a kár koncepciója és eleinte az állam felelősségének kizárólagos volta elméleti síkon nem képezte érdemi vita tárgyát. A belső jogokban kimunkált felelősség-elméletek kvázi-szubjektív eleme, azaz a vétkesség vagy felróhatóság fogalma viszont már a jogirodalom szintjén is ellentétes nézeteket eredményezett. *Marton* szerint például a vétkesség kérdése nem tartozott sohasem a felelősséget alapító ismérvek közé, hanem éppen fordítva, a felelősség-szünetítő tényezőként vált a felelősségi jog részévé, mivel csak a vétkes károkozás esetére szorítkozott a felelősség-kiszabás során.^[2] A XIX. századig a jogi gondolkodók a vétkesség teóriájához ragaszkodtak, amely a római jog hagyományán keresztül épült be a polgári jogokba.^[3] Ezért az államközi viszonylatban a vétkességi felfogás számított uralkodónak, mígnem az államok felismerték, hogy a vétkesség „keresése” bizonytalanságot idéz elő; mivel egyrészt nemzetközi jogtól idegen pszichológiai komponenseket hoz be a vizsgálatba, másrészt pedig ennek megítélése valójában a belső jog rendelkezéseinek minősítését, értelmezését előfeltételezi, mégpedig egy külső (nemzetközi vagy nemzetközi jogi) nézőpontból. Ez az inherens elem az adott korszak államai számára viszont már semmiképpen sem volt elfogadható.^[4]

A jogsértés, a kár, valamint a közöttük fellelhető okozati összefüggés, illetve a vétkesség négyes feltételrendszerében elhelyezett felelősség-koncepció nemzetközi jogi aspektusa így voltaképpen a vétkesség fogalma körül kibontakozott dogmatikai vitákban vált vitás kérdéssé. *Birnie* és *Boyle* szerint önmagában a vétkesség fogalma és esetleges követelménye, létjogosultsága a környezeti károkért való felelősség jogában eleve vitatott.^[5] Az állam által elkövetett jogellenes magatartás vonatkozásában a vétkesség vizsgálatának szükségtelenségét már régóta felismerték az államok, azonban az objektív és szigorú felelősségi formák megjelenésével egyidejűleg teret nyert azon elgondolás, hogy a vétkesség konjunktívnak gondolt feltételét az államfelelősség elméleti köréből ki kell zárni.

[2] Vö.: *Marton*, 1983, 112. A római jogban ugyanis ennek felismerését és elfogadását szükségszerűen követte a vétkesség fogalmának kialakulása.

[3] *Grotius* szerint a vétkesség kötelez a kár megtérítésére, mert a vétkességből „az a kötelem keletkezik, hogy amennyiben valakinek kárt okoztak, azt természetsszerűen kártalanítani kell.” (*Grotius*, 1960, XVII. fejezet, I. 344.) A felelősségi „lánc” tükrözi a vétkesség – mai kifejezéssel inkább felróhatóság – elméletét, *Grotius* szerint ugyanis elsődlegesen felel *i*) aki parancsot ad a károkozásra, majd *ii*) aki ehhez szükséges beleegyezéssel hozzájárul, majd *iii*) aki ehhez segítséget nyújt, *iv*) aki befogadja a kárral kapcsolatos dolgot, illetve *v*) aki részt vesz magában a bűncselekményben. A „nemzetközi jog atyja” másodlagosan telepíti a felelősséget azon személyhez, aki tanácsot ad a károkozással kapcsolatban (látható, hogy ez is vétkes magatartás), illetve aki azt feldicséri vagy jóváhagyja. (*Grotius*, 1960, XVII. fejezet, VI-VII. 347.)

[4] *Dupuy*, 1992, 140-141.

[5] *Birnie - Boyle*, 2002, 183.

A nemzetközi jogban az állam magatartása és a jogsértő tény közötti okozati összefüggésen felépülő objektív felelősség tanát Anzilotti fejtette ki egészében, amit ő maga ki is terjesztett a nemzetközi felelősség egész területére,^[6] ezzel intézve kihívást a XIX. század elejéig uralkodó grotiusi tradícióval szemben.^[7] Anzilotti ugyanis az állami felelősség alapját a tisztviselők kinevezésénél tanúsított gondatlanságból^[8] és a felettük gyakorolt felügyelet hiányosságából^[9] levezetni akaró elméletekre utalva mutatott rá, hogy ha az államnál ilyen természetű „vétkesség” fennforog, akkor az „*culpa in qui inest in re ipsa*”, azaz „az állam szervezetében rejlő olyan hiba, amelyért az állam mindenképpen felelős, tekintet nélkül arra, hogy vétkesnek tekinthető-e vagy sem”.^[10]

Dupuy összegzőképpen megállapítja, hogy Anzilotti elméletének hatalmas előnye, miszerint az rendkívül gyakorlatias, hiszen *i)* a jogellenes tevékenység koncepcióját egyszerűsítésével; *ii)* az okozatossági kapcsolat tisztázásával, valamint *iii)* a felelősség tárgyának, céljának egységesítésével egy megbízható jóvátételi mechanizmust alkotott, mely egy bíró számára megkönnyíthette az eligazodást a XX. század elejének nemzetközi jogában.^[11] Következésképpen, a jogsértés tárgyilagos ténye és az államnak betudható magatartás által okozott kár megvalósulása az államfelelősség elméleti megalapozásához már elegendő volt. Kertész – az 1930-as évek nemzetközi jogának uralkodó nézetét képviselve – úgy véli, hogy „a vétkességi eszmét a nemzetközi jogból nem mint lehetetlen, hanem mint szükségtelen és fölösleges nézeteltérésekre alkalmat adó tényezőt kell kikapcsolni”.^[12]

Ez a XX. század elejéig elsősorban a jogirodalom szintjén végbement paradigmaváltás arra sarkallta a nemzetközi közösség szereplőit, hogy az egyre inkább kikristályosodni látszó felelősség-koncepciót egy nemzetközi szerződés formájában kodifikálják; az erre irányuló törekvések pedig hamarosan egy (kodifikációs szándékkal összehívott diplomáciai) konferencia égisze alatt váltottak ki éles vitákat.^[13]

[6] Ld.: Anzilotti, 1902, 172–173. és Kertész, 1938, 186. Anzilotti célja az volt, hogy a felelősséget eredményező cselekményt, így tkp. a felelősség elméletét „megtisztítsa” minden – a belső jogi legalitásból eredő – szubjektív konnotációtól vagy kapcsolódási ponttól, minek érdekében az olasz jogtudós egy objektív koncepciót dolgozott ki. Vö.: Dupuy, 1992, 141.

[7] Az Anzilotti általi megfogalmazott érvelés szerint az állam felelőssége objektív, vagy – az akkori szóhasználat szerint – relatívan objektív. Vö.: Conforti, 1993, 165.

[8] Ez az ún. *culpa in eligendo* esetköre, amely Dupuy szerint a vétkességgel kapcsolatos jogi fikciók kizárásának egyik lehetséges módja a vizsgált területen. Vö.: Dupuy, 1992, 143.

[9] Ez pedig az ún. *culpa in vigilando* esetköre, amely Dupuy szerint a vétkességgel kapcsolatos jogi fikciók kizárásának másik lehetséges módja a vizsgált területen. Vö.: Dupuy, 1992, 143.

[10] Vö.: Anzilotti, 1906, 287–290. és Kertész, 1938, 186.

[11] Dupuy, 1992, 148.

[12] Kertész, 1938, 192.

[13] Erről ld.: Hudson, 1930, 447–466. és Borchard, 1930, 517–540.

III. A KODIFIKÁCIÓ MEGINDULÁSA

Ugyan az első világháború előtt már voltak arra irányuló kísérletek, hogy a lázadás és a polgárháború során külföldieknek okozott károk miatti felelősséget szabályozzák,^[14] némi áttörést azonban csak 1927-ben sikerült elérni, amikor a Nemzetközi Jogi Intézet elfogadta az állam területén külföldi magánszemélyeknek és magánvagyonnak (mai kifejezéssel: anyagi javaknak) okozott károkból keletkező állami felelősség lényeges pontjait rögzítő – egyébiránt kötelező erővel nem rendelkező – 12 cikkből álló határozatát.^[15] A kérdéskör a nemzetközi jog klasszikus korszakának lehető legteljesebb államfelelősségi felfogását tükrözte, ennél szélesebb körben az állam nemzetközi jogi felelősségét akkoriban még egyáltalán nem gondolták-gondolhatták el. Eme határozat képezte alapját az 1930-ban, Hágában összehívott, kodifikációs mandátummal felruházott konferencia munkaanyagának is.

Az 1930-as hágai konferencia összehívásának közvetlen előzménye, hogy a Nemzetek Szövetségének Közgyűlése kérésére 1924-ben felállt egy jogászbizottság a kodifikációs munka előkészítésének céljából. A 17 tagú testület végül a „kodifikációra kellőleg érettnek talált” hét kérdése között – melyekről az államok véleményét előzetesen kikérte – található 4. pontként az „állam felelőssége a területén külföldiek személyének vagy vagyonának okozott károkért” nevet viselő kérdés, amely az államfelelősség első hivatalos kodifikációs törekvéseként minősíthető, a magánszemélyek és a nemzetközi tudós társaságok (pl. a Nemzetközi Jogi Intézet) által folytatott magánkodifikációk korszaka^[16] után. A Közgyűlés 1927 szeptemberében – immáron hivatalosan – az állam nemzetközi felelősség kérdéseinek szabályozását az összehívandó nemzetközi kodifikációs konferencia programjára tűzte.^[17]

A kodifikációs konferencia 1930. március 13. és április 12. között ülésezett Hágában, ahol közel 50 állam képviseltette magát; a résztvevő államok száma lényegében az akkor létező független államok túlnyomó többségét jelentette. Talán az államfelelősség későbbi fejlődéstörténetét is szimbolizálva, a vonatkozó tárgyú kodifikációs erőfeszítések kudarcait „beharangozva”, a konferencia végül sikertelennek bizonyult, ugyanis a mindössze tíz cikkben összefoglalt szabályok nem nyerték el az ügyrendi szabályokban meghatározott kétharmados támogató többséget, minek következtében – a kudarc egyértelmű jeleként – az államfelelősség kérdésével foglalkozó különbizottság még csak konklúziókat sem terjesztett a konferencia plénuma elé.^[18]

[14] Ld. a Nemzetközi Jogi Intézet 1900-ban kelt anyagát a nemzetközi felelősség vonatkozó kérdéseiről. Vö.: *Règlement sur la responsabilité des États à raison des dommages soufferts par des étrangers en cas d'émeute, d'insurrection ou de guerre civile*. Institut de Droit International, Session de Neuchâtel, 1900.

[15] Ld.: *Responsabilité internationale des États à raison des dommages causés sur leur territoire à la personne et aux biens des étrangers*. Institut de Droit International, Session de Lausanne, 1927.

[16] A téma kapcsán végbement magánkodifikációs törekvések rövid áttekintését ld.: Nagy, 1991, 14–16.

[17] Vö.: Hudson, 1930, 448–449.

[18] Borchard, 1930, 517.

Kertész pontosan rámutat, hogy a konferencia sikertelensége számos tényező együttes fennállásával volt magyarázható. Ezek közé sorolható, hogy időközben fellángolt a vita, amely a latin-amerikai államok és az elsősorban európai nagyhatalmak közötti különbségek, valamint eltérő politikai érdekek mentén éleződött ki, ez pedig az államfelelősséggel kapcsolatos felfogások szintjén vált nyilvánvalóvá. Az érdemi kérdésekről eleve kevés szó esett a rendszertelen tárgyalástechnikát lebonyolító konferencián, ahol az államok fragmentált tömörülései (döntően a már említett latin-amerikai és európai államok szerinti elkülönülés) még az államfelelősség eredőjében, azaz az „állam nemzetközi kötelezettségei” kitételben sem tudtak egyetértésre jutni.^[19] A vita folyamán a küldöttek egy része ragaszkodott ahhoz, hogy a konferencia az állam nemzetközi kötelezettségeinek forrásai gyanánt az *Állandó Nemzetközi Bíróság* szabályzatának 38. cikkében foglalt, a Bíróság által alkalmazandó anyagi jogra vonatkozó felsorolást tegye magáévá. Ezzel szemben főleg a latin-amerikai államok csupán a nemzetközi szerződéseket és a szokásjogot voltak hajlandók elismerni az állam nemzetközi kötelezettségeinek forrásaként.^[20] Ehhez fűzték még azt is, hogy a szokásjog alapján csak akkor vonható felelősségre egy állam, ha a kérdéses szokásjogi szabályt önmagára nézve kifejezett vagy hallgatólagos magatartással már előzetesen elismerte.^[21]

A vitás kérdések feloldására felkért albizottság javaslata szerint az állam nemzetközi kötelezettségeinek forrásai közé a szerződéseken és a szokásjogon túl fel kell venni az általános jogelveket is. Az állam nemzetközi kötelezettségeinek forrása mint kérdés azonban nem szerepelt a napirendi pontok között, így a felszólalóknak minden előkészület és kormányutasítás nélkül kellett állást foglalniuk a jogirodalomban is sokat vitatott kényes kérdések tekintetében.

Az érdekellentétek antagonisztikus volta, a „jogalkotási” cézzal megindult konferencián szembeötlő politikai érdekek képviselőjének „kijózanító” valósága pedig az előbbieken taglalt anomáliákkal együtt már véglegesen megpecsételte a kodifikációs eredmények elérése iránt táplált reményeket és elvárásokat.^[22] Mindent egybevetve, az államcsoportok részéről megtapasztalt szembenállás pozitív vetületeit elismerve, a nemzetközi felelősség bizonyos szabályainak kifejlődésére mégis

[19] Vö.: Hudson, 1930, 458–461. és Borchard, 1930, 517., valamint 521–523.

[20] Borchard, 1930, 521.

[21] Kertész, 1938, 47–48.

[22] Voltak azonban még olyan próbálkozások, amelyek szerint pl. magánszemély által külföldieknek okozott károkért csak akkor felelős az állam, ha a külföldinek abból származott kára, hogy „az állam elmulasztotta azokat az intézkedéseket elrendelni, amelyeket a fennforgó körülmények között rendszerint (...) meg kellett volna tennie a károsító cselekmény megakadályozása, jóvátétele vagy megtorlása végett.” (Vö.: Kertész, 1938, 51., illetve Borchard, 1930, 517–519.) Ez voltaképpen a due diligence elvének egy korai jelentésváltozatát jelentette; az ennek kapcsán fellángolt vita nagyon jól tükrözte a végletesen megosztott törésvonalakat az államok között, hiszen a 21:17 arányú támogatás messze elmaradt a 2/3-os szavazattöbbség kívánalmától, így már második olvasatban sem volt értelme erről további tárgyalásokat folytatni. (Borchard, 1930, 517–518.)

„legelhatározóbb befolyással volt a nagyhatalmaknak a latin-amerikai államokkal szemben való folytonos fellépése.”^[23]

Ellenben igen előremutató felismerés született például arról, hogy az állam a „nemzetközi viszonylatban egy egységes és oszthatatlan egész”, ezért pedig szerveinek bármely okból való hibás működése nem oszlatja el, hanem egyenesen keletkezteti felelősségét, ez pedig a majdani betudhatóság kategóriáját vetíti előre. Az ehhez szorosan kapcsolódó vétkesség mint felelősségi jogi kategória pedig alapvető változáson esett át a *Grotiustól* induló, az állam vétkességét megkívánó nézetből (az állam saját ténye vagy mulasztása esetén lehet felelős)^[24] egészen *Triepel* és *Anzilotti* fellépéséig, akik a római jogi vétkesség-fogalomnak, azaz a *culpának* a nemzetközi jogi felelősségi rendszerben való újragondolása, de nem annak teljes kiiktatása mellett érveltek. *Triepel* szerint az állam mindig saját magatartásáért és nem mások tényeiért felelős, ezért e felelősség megállapításánál szükségtelen a bűnrészesség vagy a vétkesség kérdését felvetni, miután az egyének egyáltalában nem, hanem döntően az államok az alanyai a nemzetközi jognak, ennél fogva az egyének cselekményei nemzetközi jogi szempontból közömbösek.^[25]

Az elmúlt évtizedek megmutatták, hogy a felelősségi jog államfelelősségi aspektusa ezen a gondolatmeneten fejlődött, a vonatkozó tárgyú szokásjogi jogképződésen és a terület kismértékű intézményesedésén alapvetően érződött *Triepel* és *Anzilotti* hatása. Ez valójában *de lege lata* azt jelenti, hogy a kérdéskörnek római jogi alapú, *Grotius* által továbbfejlesztett és a XX. század elején kimunkált, döntően szokásjogi úton rögzült hagyományai, szabályai vannak, amelyre a későbbi, így pl. a jelenlegi jogalkotás megfelelő alapként tekinthet.^[26] Ezzel összhangban *Faluhelyi Ferenc* kifejti, hogy a hágai konferencia az állami felelősség határait és feltételeit igyekezett körvonalazni, amely végül sikertelen maradt, ellenben számos tétel^[27] már akkoriban szokásjogi jelleggel bírt.

[23] Kertész, 1938, 33.

[24] *Grotius* szerint az állam közreműködése „*patientia*” vagy „*receptus*” révén keletkezhet. „*Patientia*” alatt azt értette, hogy az államnak tudomása volt az egyén által a másik állam ellen tervezett jogsértésről, és azt nem akadályozta meg, holott erre módja lett volna. Vö.: *Grotius*, 1960, XXI. fejezet II. 471–475. A „*receptus*” viszont egy már elkövetett jogsértésnek utólagos helyeslését jelenti, más szóval bűnpártolást, ami kifejezésre juthat pl. a bűnös egyénnek adott menedékjogban, vagy a sértett állam részére való kiadásának megtagadásában. Ld.: *Grotius*, 1960, XXI. fejezet III–IV. 475–480.

[25] Vö.: *Triepel*, 1899, 324. skk.

[26] A téma dilemmájára mutat rá *Pierre-Marie Dupuy* egyik kitűnő munkájának sokatmondó címe is. A tanulmány a kérdéskör szükségszerű fejlődési útjának vagy egyfajta, a nemzetközi jogtól idegen jelenségként való felfogásának kettős természetéről értekezik. Vö.: *Dupuy*, 1989, 105–126. Véleményem szerint – részben egyetértve *Dupuy* nézetével – inkább az első, azaz a nemzetközi jogi felelősségi rendszer egyik szükségszerű fejlődési útját jelenti a nemzetközi jogot sértő cselekmények miatti állami felelősség kérdésének kodifikációja; még akkor is, ha ennek megvalósulása jelenleg bizonytalan és az államok érdekeivel ellentétesnek tűnik.

[27] *Faluhelyi* ezek közé sorolja az állam jogalkotó, végrehajtó és igazságszolgáltató szerveinek tevékenysége miatt és egyéb – nem hivatalos állami – entitások, illetve magánosok tevékenysége miatt beálló államfelelősség jogintézményét. (*Faluhelyi*, 1936, 280.) A szokásjogi jelleget évtizedek múltán az is megerősíti, hogy a 2001-es Tervezet számos szakasza ugyanezen elemeket vette át.

IV. ÚJ „MEDERBEN” A KODIFIKÁCIÓS TÖREKVÉSEK

A tárgykörben a második világháború után, az ENSZ égisze alatt, immáron a modern szellemű nemzetközi jog korszakában rendkívül fontos folyamat indult meg, amely elvezet egyes *de lege ferenda* javaslatok megfogalmazásához. Egy *de lege ferenda* államfelelősségi norma megfelelő és tudományosan megalapozott alapját képező szövegnek elméletileg teljes mértékben alkalmas a 2001-ben, a Nemzetközi Jogi Bizottság által elfogadott államfelelősségi Tervezet (*2001 Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*). E kötelező erővel nem bíró dokumentum messzemenőig alkalmas arra, hogy a neuralgikus pontok sokaságát magában foglaló államfelelősség koncepcióját egy egységes és univerzális szerződésbe becsatornázza, mivel a Tervezet a Nemzetközi Jogi Bizottság szokásjogi alapokon nyugvó, egyben jelentős jogfejlesztést magában hordozó kodifikációjának terméke.

Az ENSZ Közgyűlése 1953-ban, a 799. számú határozatában^[28] kérte fel a Nemzetközi Jogi Bizottságot az államok felelősségével kapcsolatos nemzetközi jogi szabályok elveinek kodifikációjára, két évvel később pedig kijelölték a téma rapportőrét, a kubai *Garcia-Amadort*. A speciális rapportőr egy meglehetősen vitás (és később teljességgel elutasított^[29]) elképzeléssel nyitott, amikor az idegeknek okozott károkért fennálló felelősség koncepciójához kívánt visszatérni, amely az adott korban már egy kissé anakronisztikus gondolatnak tűnhetett, főleg annak tükrében, hogy elgondolásait az emberi jogok tágabb kontextusában kívánta elhelyezni.^[30]

Hét évvel később, 1960-ban, az 1505. számú határozatában^[31] az ENSZ plenáris szerve újra napirendre tűzte a kérdést, külön nevesítve, hogy a Bizottság munkája a nemzetközi jog kodifikációja és fokozatos fejlesztése területén megy végbe, amellyel a Közgyűlés kvázi prejudikálta a fejlesztés szükségességének kérdését az adott témán belül, egyben teljesen figyelmen kívül hagyva az 1955 óta, elsősorban Garcia-Amador által tett erőfeszítéseket. Az 1960-as évek elején a Bizottság az olasz *Roberto Ago* vezetésével felállított egy albizottságot, amelynek feladata lett a megkezdett munkálatok folytatásának a felülvizsgálata.^[32] Az albizottság 1963-as jelentése után a téma speciális rapportőreként már Ago vezetésével folyik a kodifikációra irányuló tevékenység, akinek megbízatása idején egy kardinális kérdést tisztáz, miszerint a felkérés (és így az államfelelősség szabályai) kizárólag a felelősség módozatait, jogkövetkezményeinek szabályait

[28] Ld.: *Request for the Codification of the Principles of International Law Governing State Responsibility*. A/RES/799 (VIII). 468th plenary meeting, 7 December 1953.

[29] Vö.: Crawford, 2002, 1.

[30] Talán ennek tulajdonítható, hogy Garcia-Amador javaslataival a Nemzetközi Jogi Bizottság plénuma hivatalosan soha nem foglalkozott. Vö.: Bodansky – Crook, 2002, 777. és Crawford, 2002, 1–2.

[31] Ld.: *Future Work in the Field of the Codification and Progressive Development of International Law*. A/RES/1505 (XV). 943rd plenary meeting, 12 December 1960.

[32] Vö.: Crawford, 2002, 2–3.

magában foglaló *szekunder* – azaz a *primer* forrásokban, vagyis az előírt magatartásokat rögzítő normákban fellelhető kötelezettségek megszegése esetén alkalmazandó – normák kodifikációját jelentik.

Ago rapportóri munkája (1963-80) alatt már konkrét cikkek formájában „születik meg” a majdani 2001-es Tervezet szakaszainak legnagyobb része, köztük olyan jelentős kérdésekről, mint pl. a nemzetközi felelősség eredetéről szóló részek. E minőségében Ago összesen nyolc jelentést terjesztett elő, az ezekben foglaltak pedig mindvégig meghatározó befolyást gyakoroltak az államfelelősség számos részkérdésének szabályozására irányuló törekvésekre. Ago 1980-ban a Nemzetközi Bíróság bírója lett, így megbízatását a holland *Riphagen* vette át, aki 1986-ig látta el a téma rapportóri feladatait. Riphagen – továbbgondolva elődjének a primer és szekunder normák szerinti megkülönböztetését – mindvégig hangsúlyozta, hogy az elsődleges (primer) szabályoknak kell részletezniük a megsértésük következményeit, azaz a szekunder normákat. Ez egy meglehetősen „defenzív”, viszont a kormányok számára pozitív lépésként könyvelhető el, mert ezáltal a kodifikációs munka és irány jelentős szűkítése került napirendre, ellenben a nemzetközi szerződésekben szabályozott primer kötelezettségek megalkotása során a jogalkotó államok szerepét felértékelte.^[33] Riphagen kifejtette, hogy a téma kapcsán kifejezetten a jogellenes cselekedetek miatti felelősséggel kell foglalkozni, míg az addig a folyamatnak szerves részét alkotó, a jogszerű tevékenységből fakadó káros következmények miatti felelősség kérdése külön tárgyalandó.^[34] 1988-tól az olasz *Arangio-Ruiz* látta el a rapportóri tevékenységet az államfelelősségi kodifikáció területén, akinek rapportóri megbízatása idején a Nemzetközi Jogi Bizottság első olvasatban elfogadta a nemzetközi felelősség tartalmáról és alkalmazásáról szóló részeket, hangsúlyosan kiemelve a kötelezettségszegés következményeit, a folyamatos jogsértés abbahagyásának kötelezettségét, valamint a közérdek szerepét a jóvátétel esetében.

Arangio-Ruiz lemondása után,^[35] a téma ötödik, egyben utolsó rapportőre, az ausztrál *Crawford* 1996-ban lett a tárgykör felelőse, és az ő megbízatásának idejéhez köthető a Tervezet 2001-es elfogadása. Még Crawford kinevezése előtt, 1995-ben az ENSZ Közgyűlése az *50/45-ös számú határozatában*^[36] sürgette a Nemzetközi Jogi Bizottságot, hogy a négy évtizede folyó kodifikációs munkála-

[33] A nemzetközi jogi realitásnak ez az elgondolás akkoriban kétségkívül megfelelt – és azonnal tegyük hozzá, hogy talán jelenleg is megfelelne. Ez a gondolat majd a Tervezet 55. cikkében (*Lex specialis*) köszön vissza; az idézett szakasz szerint „[E]zek a cikkek nem alkalmazandóak, amennyiben és amilyen mértékben a nemzetközi jogsértő cselekedet meglétének feltételeit vagy a nemzetközi államfelelősség tartalmát vagy alkalmazását a nemzetközi jog speciális szabályai rendezik.”

[34] Vö.: Rosenstock, 2002, 793.

[35] A negyedik rapportőr lemondásának oka az volt, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság nem fogadta el az állam által elkövetett bűncselekményekre, a békével és biztonsággal kapcsolatos kérdésekre vonatkozó javaslatait. Így a kötelező vitarendezés inkább kikerült a Tervezetből, mert az államok túlnyomó többsége nem értette egyet ezekkel a javaslatokkal. (Rosenstock, 2002, 796.)

[36] Ld.: *Resolution adopted by the General Assembly on the Report of the Sixth Committee (A/50/638)*. A/RES/50/45. 26 January 1996.

tokban érdemben lépjen előre, főleg a nemzetközi jogi felelősség tárgykörében. Az időközben – nem függetlenül az egy évvel korábbi közgyűlési határozatba foglalt diplomatikusan megfogalmazott „célzásra” – elfogadott 1996-os tervezet (Draft Articles on State Responsibility)^[37] az államokat szigorú felelősséggel ruházta volna fel a határokon áttérjedő jelentős károkért, amelyeket a Tervezet által taglalt cselekmények, közöttük az 1996-os Tervezet 19. cikkébe foglalt „nemzetközi büntettek” idéztek elő.^[38]

Egyéb kérdésekben az 1996-os tervezet a 2001-es végső változat „előfutárának” tekinthető,^[39] hiszen az előbbi alapvető rendelkezései a későbbiekben megőrződtek, még ha kisebb-nagyobb tökéletesítésen, fogalmi pontosításon mentek keresztül. A legalapvetőbb kérdés mindvégig az volt, hogy az államok szigorú felelőssége elvének mint felelősségi alakzatnak a nemzetközi jogban való kiterjesztésére fókuszáljanak, vagy ezen megközelítéssel inkább hagyjanak fel. Ebben 1996 után jelentős változás történt, miszerint már nem fogadták el, hogy az államok joghatósága alá tartozó tevékenységek által előidézett károkért való felelősség az államok felelősségét vonja maga után, felmérve ezzel a nemzetközi jogi realitást, az államok általános attitűdjét az állami felelősség intézményesítési kísérleteivel szemben.^[40] Bruhács azonban helyesen mutat rá arra, hogy bár a Tervezet sikeres elfogadását a témával *conditio sine qua non* viszonyban nem álló elemek kiiktatása nagyban megkönnyítette, ugyanakkor e problémák továbbra is léteznek, és visszahatnak a felelősségi rezsimre.^[41] Az elkövetkező öt évben a Bizottság második olvasatban megtárgyalta a Tervezetet, és a „közös nevezőre” hozott, egyetértésben született részeket elfogadta, míg a vitás kérdéseket egyszerűen kihagyta a Tervezetből.^[42] Talán ennek tudható be,

[37] Ld.: *Yearbook of the International Law Commission*, 1996, 58–65.

[38] A nemzetközi büntett (mint international crime, elhatárolva a nemzetközi deliktumok – international delict – fogalmától) az említett 19. cikk 2. bekezdése szerint minden olyan „nemzetközi jogellenes cselekmény, amelyik a nemzetközi közösség alapvető érdekeinek megvédése szempontjából olyan lényeges nemzetközi kötelezettség állam általi megszegéséből ered, hogy a jogsértést ez a közösség mint egész büntettnak ismeri el.”

[39] Főleg a *deliktualis és kontraktualis* államfelelősségre utaló megkülönböztetés elhagyását illetően, amely Crawford szerint a téma nemzetközi jogi vetületei kapcsán „félrevezető”. Vö.: Crawford, 2002, 11. E klasszifikációnak a belső jogokban, a polgári jogban helye és jelentős szerepe van, viszont a nemzetközi jogban, a felelősség térrénumában felesleges elhatárolásnak tűnik. Hasonlóan vélekedik: Bruhács, 2002, 122. Egyébként a deliktualis államfelelősség egyes korai aspektusairól ld. Arató, 1937, 11–21.

[40] Vö.: Boyle, 2005, 6.

[41] Bruhács, 2002, 120.

[42] Ennek talán legklasszikusabb példája, hogy az Arangio-Ruiz olasz rapportőr hivatali ideje alatt elkészült, igen sok vitát és kormányoktól érkező kritikát kiváltó 19. cikket a mihamarabbi elfogadás érdekében egyszerűen törölték a Tervezet szövegéből. Azt már 1999-ben megfogalmazták, hogy az állam által elkövetett deliktumok ténye még nem alapozza meg önmagában a nemzetközi jogi felelősséget, mivel az *sui generis* jellegű jogintézmény, és nagyban eltér a büntetőjogias (nemzetközi büntetőjogon alapuló) megközelítésektől. (Pellet, 1999, 433.) Ellenben Wylér szerint a Tervezetben több helyütt előforduló (vö.: a Tervezet 40–41. cikkei) „súlyos kötelezettségsgzés” kifejezés (*serious breach*) implicit módon magában foglalhatja a nemzetközi bűncselekmények

hogy a majd' fél évszázadnyi kodifikációs tapasztalat birtokában készült Tervezet egy „jól csiszolt, választékos szöveg, viszont túlságosan absztrakt és szűkítő értelmű”.^[43]

A Tervezetet az ENSZ Közgyűlése több ízben is a kormányok figyelmébe ajánlotta,^[44] azonban eddig ez semmilyen eredményt nem hozott, mivel az eltelt több mint egy évtized folyamán egyszer sem volt érzékelhető az államok azon irányú szándéka, hogy a Tervezetet egy nemzetközi szerződés formájában tegyék kötelező erejű dokumentummá.

Kétségtelen tény, hogy a Tervezet egy fél évszázados kodifikáció eredményén is túlmutat azon tekintetben, hogy majd' minden cikkében az államfelelősséggel kapcsolatos évszázados szokásjogi jogfejlődést tükrözi. A szándék egykoron az volt, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság anyaga valamennyi felelősségi jogviszonyra egyaránt érvényes felelősségi koncepciót dolgozzon ki, amely azonban több okból sem sikerülhetett maradéktalanul. *Egyrészről* az államok oldaláról korántsem volt tapasztalható az ezt támogató szándék, *másrészről* viszont a hatályban lévő felelősségi-kárfelelősségi szerződések a polgári jogi felelősségen alapuló, az államtól eltérő entitások felelősségét konstruáló megoldások szerint jöttek létre, viszonylag nagy számban. Eme két tényezőt a Nemzetközi Jogi Bizottság sem hagyhatta figyelmen kívül. A Tervezetről azonban nagy magabiztossággal elmondható, hogy a 2001-re már a jogsértésen alapuló államfelelősségre limitált téma szinte teljesskörű és szokásjogi megalapozottságon nyugvó áttekintést ad, még akkor is, ha a Tervezet nemzetközi szerződés útján való kodifikálása végleg elmaradni látszik.

V. A TERVEZET FELÉPÍTÉSE

A Tervezet egyébiránt négy fő részre tagolódik, amelyek logikai, de egyszersmind kronológiai sorrendet követnek. Az államfelelősség keletkezéséről szóló részben (1-27. cikkek) a tárgykört orientáló alapelvek, az államnak való betudhatóság, a nemzetközi kötelezettségszegés fogalma, egy állam másik állam cselekedete kapcsán fennálló felelőssége, illetve a jogellenességet kizáró körülmények kapnak helyet. Az államfelelősségi tervezet dogmatikai koncepciójában a felelősséghez tartozó jogkövetkezmények körébe sorolandók az ellenintézkedések, amelyek felsorolása tulajdonképpen teljesnek mondható, a Tervezet a leginkább

- kategóriáját is. (Wyler, 2002, 1159-1160.) Azonban bizonyosnak tűnik, hogy az államok ezzel a nézettel nem azonosulnak, hiszen az erről szóló szabályokat egy nemzetközi instrumentumnak explicit módon kell tartalmaznia, amelyre azóta sem találunk példát. Ezt erősíti *Sicilianos* azon nézete, miszerint a Crawford alatt végbement „dekriminalizációs” folyamatok éppen az államok érdekeire voltak kiemelt figyelemmel. (Sicilianos, 2002, 1144.)

[43] Bodansky - Crook, 2002, 779.

[44] Ld. többek között: *56/83 Resolution adopted by the General Assembly on the Report of the Sixth Committee (A/56/589 and Corr. 1)*. A/RES/56/83. 28 January 2002.

elfogadott jogintézményeket taglalja. A beleegyezés, az önvédelem, a nemzetközi jogsértéssel szembeni ellenintézkedés, az erőhatalom (*force majeure* vagy *vis maior*), a végszükség és a szükséghelyzet (20–25. cikkek) a legtöbb állam belső jogában ismert és széles körben alkalmazott kimentési okoknak minősülnek (tipikusan a civiljogban vagy a büntetőjogban). A fentiekben taglalt elméleti alapkérdések váltották ki egyébiránt a legtöbb vitát, hiszen az ezekben való állásfoglalás az államok által képviselt felfogásbeli különbségek és szabályozási filozófiák neuralgikus pontjait jelentette, és jelenti mind a mai napig.

Az államfelelősség tartalmáról szóló második rész (28–41. cikkek) szintén az alapelvek taglalásával kezdődik, majd a sérelem^[45] jóvátételére (ezen belül a jóvátétel formáira) tér ki a Tervezet, végül a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályaiból fakadó kötelezettségek súlyos megsértését rögzíti a dokumentum. A szankció-fajták felsorolása is – hasonlóan a többi részhez – erőteljes szokásjogi alapokat, ellenben explicit módon római jogi hatást tükröz, amikor a tipikus szankció típusok, úgymint a helyreállítás, a kártérítés és a nemzetközi jogban a belső jogihoz képest hangsúlyosabb elégtétel (35–37. cikkek) körét nevesíti. Az egyéb szankció-fajták közül kiemelendők az abbahagyás és a megismétlés elleni garanciák, valamint a teljesítés folyamatos kötelezettsége, amelyek további érvényesítését nem érintheti a jogsértő magatartás ténye, azaz főszabály szerint ezen obligációk továbbra is fennállnak. A megismétlés elleni garanciák atipikus szankcióként foghatók fel, mivel a körülményektől függően bizonyos biztosíték-szolgáltatási kötelezettséggel járnak, és voltaképpen sok esetben nem követi őket valós szankciókiszabás a klasszikus helyreállítás-kártérítés-elégtétel hármas szankciós dimenzióban.

Fontos rámutatni, hogy az alapelvek és a jóvátétel formáinak meghatározása már kevésbé számít „csúszós talajnak” az államok számára, az ezekben való döntés jobbra csak technikai, semmint érdemi döntésnek minősült. Eme rész kapcsán már jóval kevesebb vitát tapasztalhatunk a kodifikáció folyamatában. A *jus cogens* normákból eredő kötelezettségek súlyos megszegésének kérdése pedig az Ago által készített jelentésekben található, de a Tervezetből kivett állami deliktumok helyébe került, véleményem szerint a nemzetközi közösség számára való megnyugtató, viszont ennek absztrakt megszővegezése egyszerűen az államok számára tett gesztusnak tulajdonítható. Megfogalmazása, jelentés-tartalma ugyanis jóval „szerényebb”, kevésbé szigorú az Ago által összeállított koncepcióban megjelenő, államok által elkövetett büntettek-bűncselekmények tartalmához képest, melyeknek a Tervezetbe való esetleges belefoglalása kétségkívül eleve megpecsételte volna a Tervezet sorsát, ha a szöveg rendeltetését egy

[45] A sérelem kapcsán kell szót ejteni a Tervezet kárkoncepciójáról, amely a 31. cikk 2. bekezdésében jelenik meg, mely szerint a „sérelem magában foglal mindenfajta kárt, anyagit és erkölcsit egyaránt, amit az állam nemzetközi jogsértése okozott.” A Tervezet e körben is teljességre törekszik, és egy általános kárfelelősségi tervezetnél valóban nem lenne indokolt egy túlságosan limitált, részletezett kárfogalom, esetlegesen sok kivétellel.

majdani nemzetközi szerződés alapjának tekintjük. A harmadik részben (42–54. cikkek) kap helyet az államfelelősség felhívása, illetve az ellenintézkedések kérdésköre, amelyek – absztrakt megszővegezésük okán – kevés vitát generáltak, csakúgy, mint a negyedik részben (55–59. cikkek) található általános rendelkezések köre, amelyek az államok számára üdvözítő módon, a primer normák szerepét erősítik fel, ezáltal jelentősen behatárolva a Tervezet alkalmazási területét. Az államok eszerint a nemzetközi jog speciális szabályai területén (55. cikk), az államfelelősségnek a Tervezetben nem szabályozott kérdéseiben (56. cikk), a nemzetközi szervezet felelőssége tárgyában (57. cikk), az egyén felelősségének (58. cikk) koncepciójában továbbra is korlátlan jogalkotási szerepet élvezve; szabadon, saját érdekeik mentén alakíthatják ki a felelősségi szabályokat, melyeket érdemben a Tervezet egyetlen szakasza sem befolyásolhat.

VI. TANULSÁGOK ÉS A TERVEZET JÖVŐBELI SZEREPE

A Tervezet felfogásában, amely a szokásjog vonatkozó szabályainak összefoglalásán és erőteljes jogfejlesztő tevékenységen alapult, *Crawford* rapportőr szerint az objektív felelősségi rendszerhez közelít,^[46] akárcsak a nemzetközi bírói fórumok gyakorlata, amely az állam nemzetközi jogi felelősségének megállapításához felróhatóságot (vétkességet) nem, csak egy nemzetközi kötelezettség megsértésének tényét követeli meg.^[47] A vétkesség és a kárfogalom kategóriái tipikusan a primer normák szintjén kerülnek megfogalmazásra, ezek a jogsértésből keletkező nemzetközi jogviszonyok részleteit tartalmazó szekunder normák hatálya alól kikerülnek.^[48]

E felfogás viszont támadható, mivel a Tervezet hivatalosan nem tartozik a nemzetközi jog forrásai közé, a bírói gyakorlat pedig nem elsődleges jogforrás, így az objektív (állam)felelősségről kizárólag egy kodifikált és hatályba lépett nemzetközi szerződés rendelkezhet, amelyre generális szinten nem találunk egyértelmű példát. Egyes szerzők szerint a környezetvédelmi jog területén

[46] Ld. különösen a Tervezet 1. cikkét: „Az állam minden nemzetközi jogsértő cselekedete az adott állam nemzetközi felelősségével jár.” A ’felróhatóság’ illetve a ’vétkesség’ szó pl. nem is szerepel a Tervezetben. Valójában azonban a Tervezet „semleges” dokumentum, nem lehet egyszerűen objektív vagy vétkességen alapuló jogi rezsimnek tekinteni, hiszen a kötelezettség elsődleges szabályaira (a primer normákra) hagyja ennek a koncepcionális és alapvető fontosságú előkérdés eldöntését. (Crawford, 2002, 77–80.)

[47] Ez egyébiránt már Anzilottinál alaptétel volt, aki szerint a nemzetközi jogot sértő cselekmény az objektív (értsd: pozitív) nemzetközi joggal ellentétes cselekmény lehet. (Anzilotti, 1906, 14.) Az Állandó Nemzetközi Bíróság az ún. *Marokkói foszfát*-ügyben kimondta, ha egy állam egy nemzetközi jogsértő cselekedetet követ el egy másik ellen, a jogsértő állam nemzetközi felelőssége – közvetlenül a két állam viszonylatában – megállapítható. Vö.: *Fourteenth Annual Report of the Permanent Court of International Justice* (1937–1938), 119–124. A további, hasonló elvet kimondó bírósági döntéseket ld.: *Yearbook of the International Law Commission*, 2001, 32–33., illetve Wolfrum, 1987, 271.

[48] Vö.: Bruhács, 2002, 121.

születtek olyan – partikuláris – szerződések, amelyekben az államok elfogadták a nemzetközi felelősség objektív koncepcióját, de ebből még nem vonható le az azon következtetés, hogy ezzel *általánosságban*, minden nemzetközi jogsértés esetére felelősséget vállaltak volna a határaikon áttérjedő környezeti károkért.^[49]

Mások szerint a Tervezet általános objektív felelősségi alapja azon az alapon támadható, hogy az államok ezirányú gyakorlata (mint a Tervezet szokásjogi jellegét alátámasztó fő érvelés) egyelőre nem jelentős, valamint a határokon áttérjedő károkozások felelősségi, jóvátételi vonatkozásait az államok rendszerint tárgyalások útján vagy külön megállapodás keretében rendezik. Ezáltal pedig az általános felelősségi rezsím ezen esetekben szükségtelennek mutatkozik, vagy figyelmen kívül marad,^[50] legalábbis ami a viták lezárását, rendezését, illetve ezek módozatait illeti.

Mindenesetre az állam nemzetközi jogi felelősségének generális és szokásjogi elveit tartalmazó Tervezet jelenlegi, illetve későbbi szerepét jól illusztrálja az a tény, hogy a Tervezet egyes, korábbi változataira a Nemzetközi Bíróság ítéleteiben hivatkozott,^[51] holott azok semmilyen formában nem bírtak (és bírnak) kötelező erővel. Kétségtelen tény, hogy a Tervezet elfogadása után csaknem minden nemzetközi bírói fórum már „más szemmel” tekinthetett az állam nemzetközi felelősségének problémájára, hiszen a bírói fórumok az ENSZ Közgyűlése által régóta szorgalmazott, egységes (igaz, még nem kötelező), a nemzetközi jog majd minden részterületére kiterjedő felelősségi rezsím koncepcionális és nemzetközi jogilag releváns kérdéseit egy Tervezet formájában megismerhették, és arra *de facto* támaszkodhattak az ítélezésük során. *De lege ferenda* egyértelműnek tűnik, hogy a nemzetközi jogi realitás értelmében a Tervezet jelenlegi szövegét az államok nem hajlandók egy nemzetközi szerződés formájában kodifikálni, ami végső soron egyfajta kudarcként fogható fel, noha egyidejűleg a több évtizedes munkafolyamat eredményeként elfogadott, és többször idézett Tervezet sikerét és annak a nemzetközi jog fejlődésére gyakorolt hatását nem lehet elvitatni.^[52]

[49] Gehring – Jachtenfuchs, 1993, 97.

[50] Vö.: Hanqin, 2003, 286. és Brunnée, 2004, 353.

[51] Ld. pl. a *Bős-Nagymaros* ügyben (Magyarország/Szlovákia) hozott ítélet 58., 79., 83, 94., 122. és 123. szakaszait.

[52] Ezt jól példázza Bruhács kijelentése, miszerint „megtörtént az államok nemzetközi felelősségére vonatkozó szokásjogi szabályok quasi-autentikus (...) leszögezése.” (Bruhács, 2002, 121.)

IRODALOM

- 56/83 Resolution adopted by the General Assembly on the Report of the Sixth Committee (A/56/589 and Corr. 1). A/RES/56/83. 28 January 2002.
- Anzilotti, Dionisio (1902): *Teoria generale delle responsabilità dello stato nel diritto internazionale*. Lumachi, Firenze.
- Anzilotti, Dionisio (1906): La responsabilité internationale des Etats en raison des dommages soufferts par les étrangers. In: *Revue Générale du Droit International Public*. Vol. 13., 5-29. és 285-309.
- Arató, Stefan (1937): *Die Völkerrechtliche Haftung*. Taizs József Könyvnyomdája, Pécs.
- Birnie, Patricia – Boyle, Alan (2002): *International Law and the Environment*. Second Edition. Oxford University Press, Oxford.
- Bodansky, Daniel – Crook, John (2002): Symposium: The ILC's State Responsibility Articles. Introduction and Overview. In: *American Journal of International Law*. Vol. 96. No. 4., 773-791.
- Borchard, Edwin (1930): „Responsibility of States” at the Hague Codification Conference. In: *American Journal of International Law*. Vol. 24. No. 3., 517-540.
- Boyle, Alan (2005): Globalising Environmental Liability: The Interplay of National and International Law. In: *Journal of Environmental Law*. Vol. 17. No. 1., 3-26.
- Bruhács János (2002): Az államok nemzetközi felelősségéről szóló végleges tervezet. In: Tóth Károly (szerk.): *In Memoriam Nagy Károly*. *Acta Juridica et Politica*, Szeged, Tomus LXI. Fasc. 1-26., 117-132.
- Brunnée, Jutta (2004): Of Sense and Sensibility: Reflections on International Liability Regimes as Tools for Environmental Protection. In: *International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 53. No. 2., 351-368.
- Conforti, Benedetto (1993): *International Law and the Role of Domestic Legal Systems*. Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht.
- Crawford, James (2002): *The International Law Commission's Articles on State Responsibility. Introduction, Text and Commentaries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts* (2001). International Law Commission.
- Dupuy, Pierre-Marie (1989): The International Law of State Responsibility: Revolution or Evolution? In: *Michigan Journal of International Law*. Vol. 11., 105-126.
- Dupuy, Pierre-Marie (1992): Dionisio Anzilotti and the Law of International Responsibility of States. In: *European Journal of International Law*. Vol. 3. No. 1., 139-148.
- Faluhelyi Ferenc (1936): *Államközi jog*. Dr. Karl Könyvesbolt, Pécs.
- *Fourteenth Annual Report of the Permanent Court of International Justice* (1937-1938), Series E. No. 14.
- *Future Work in the Field of the Codification and Progressive Development of International Law* (1960): A/RES/1505 (XV). 943rd plenary meeting, 12 December 1960.
- Gehring, Thomas – Jachtenfuchs, Markus (1993): Liability for Transboundary Environmental Damage Towards a General Liability Regime? In: *European Journal of International Law*. Vol. 4. No. 1., 92-106.
- Grotius, Hugo (1960): *A háború és a béke jogáról (De iure belli ac pacis)* I-III. Fordította: Haraszti György – Brósz Róbert – Diósi György – Muraközy Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Hanqin, Xue (2003): *Transboundary Damage in International Law*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hudson, Manley (1930): The First Conference for the Codification of International Law. In: *American Journal of International Law*. Vol. 24. No. 3., 447-466.
- ICJ Judgment (1997): *Bős-Nagymaros ügyben* (Magyarország/Szlovákia) hozott ítélet 58., 79., 83, 94., 122. és 123. szakaszai.
- Kertész István (1938): *Az állam nemzetközi felelőssége*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- Marton Géza (1983): *A polgári jogi felelősség* (kiadás alá rendezte: Zlinszky János). Triorg Kft., Budapest.
- Nagy Károly (1991): *Az állam felelőssége a nemzetközi jog megsértése miatt*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pellet, Alain (1999): Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes! In: *European Journal of International Law*. Vol. 10. No. 2., 425-434.
- *Règlement sur la responsabilité des États à raison des dommages soufferts par des étrangers en cas d'émeute, d'insurrection ou de guerre civile* (1900): Institut de Droit International, Session de Neuchâtel.
- *Request for the Codification of the Principles of International Law Governing State Responsibility* (1953): A/RES/799 (VIII). 468th plenary meeting, 7 December 1953.
- *Resolution adopted by the General Assembly on the Report of the Sixth Committee* (A/50/638). A/RES/50/45. 26 January 1996.
- *Responsabilité internationale des États à raison des dommages causés sur leur territoire à la personne et aux biens des étrangers* (1927): Institut de Droit International, Session de Lausanne.
- Rosenstock, Robert (2002): The ILC and State Responsibility. In: *American Journal of International Law*. Vol. 96. No. 4., 792-797.
- Sicilianos, Linos-Alexander (2002): The Classification of Obligations and the Multilateral Dimension of the Relations of International Responsibility. In: *European Journal of International Law*. Vol. 13. No. 5. 1127-1145.
- Triepel, Heinrich (1899): *Völkerrecht und Landesrecht*. Hirschfeld, Leipzig.
- Wolfrum, Rüdiger (1987): Internationally Wrongful Acts. In: Bernhardt, Rudolf (ed.): *Encyclopedia of Public International Law*, Instalment 10. 271-277.
- Wyler, Eric (2002): From 'State Crime' to Responsibility for 'Serious Breaches of Obligations under Peremptory Norms of General International Law'. In: *European Journal of International Law*. Vol. 13. No. 5. 1147-1160.
- *Yearbook of the International Law Commission* (1996): Vol. II. Part Two.
- *Yearbook of the International Law Commission* (2001): Vol. II. Part Two.

Kriegs Scene aus der Schlacht bey Raab am 15ten Juny 1809. (2. kép) Tűzharc a kismegyeri majoroknál